

VALORIZAREA CĂRȚII ÎN CADRUL SOCIETĂȚII RURALE PREMODERNE DIN NORD-VESTUL ȚĂRII

În lucrarea de față vom surprinde un aspect al istoriei sistemului de valori, și anume locul cărții între valorile societății țărănești premoderne din nord-vestul țării. Încercăm aici aprecierea rolului cărții pe baza însemnărilor marginale regăsite pe cărțile care au circulat în spațiul și timpul avute în vedere.

Poate părea paradoxal să considerăm cartea drept valoare a unei societăți țărănești careia îi este specifică cultura orală, însă tocmai din această cultură orală izvorăsc atitudini specifice față de cartea de cult. Grăitoare în acest sens este însemnarea din cartea din ladă citată de Barbu Ștefănescu: „A fost găsit la familia Culici din Dealul Ciorii de către Romulus Raica din Strungari, omul o ținea în fundul unei lăzi cu haine și *nu se atingea de ea, pentru că nu-i permis să pună orice om mâna pe Evanghelie. Numa popii și călugării pot lua în mână asemenea cărți* [n.a.]”¹. Putem cu siguranță distinge un respect deosebit, o anumită frică și o rețineră față de cartea de cult, dar sunt ele oare provocate de acea putere asociată sacralului de omul societăților premoderne și de „primitivi”? Pentru ei, „sacral înseamnă putere și, în cele din urmă, realitate”² scria Mircea Eliade. Admițând investirea cărții cu o forță misterioasă pe care doar un specialist o poate ține sub control, înțelegem de ce este nevoie ca mâna profană să se țină departe de obiectul sacru. Un alt specialist al sacralului, Roger Caillois, menționa o modificare a comportamentului față de obiectul consacrat „care suscită sentimente de spaimă și venerație, se prezintă ca „interzis”³, astfel că cel profan trebuie să se ferească de forța lui.

Preotul este, așadar, persoana aptă să „mânuiască” obiectul. Este vorba aici de capacitatea preotului de a folosi efectiv cartea, adică de a o citi, dar el are și capacitatea de a „tâlcui” conținutul cărții, este „cel ce se deprinde a înțelege tainele acestei mari de suflet folositoare”⁴, adică este posesorul unei chei spre cunoaștere pe care laicii necunoscători ai scris-cititului nu o dețin.

Pentru a nu reduce comportamentul țăranului din Dealul Ciorii la reacția „tradițională” față de forța sacralului, trebuie să adăugăm și un alt aspect. Cartea este într-adevăr un obiect sacru, dar ea este totodată cuvânt scris într-o cultură orală, ceea ce îi

¹ Barbu Ștefănescu, *Sociabilitate rurală, violență și ritual*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2004, p. 338.

² Mircea Eliade, *Sacral și profanul*, București, Editura Humanitas, 2000, p. 14.

³ Roger Caillois, *Omul și sacralul*, București, Editura Nemira, 1997, p. 21.

⁴ Titus Roșu, *Însemnări și inscripții bihorene*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 1999, p. 97.

conferă un statut la fel de „misterios”. Este greu să ne imaginăm astăzi, când scrisul și cititul au devenit banale în viața aproape fiecărui contemporan, stările provocate de pagina scrisă unui simplu țăran neșcolit. Putem presupune că exista o „spaimă rurală nealfabetizată, față cu teribilul instrument al scrisului”⁵.

Cartea are o pronunțată valoare materială (în raport cu alte bunuri), mai precis valoare economică ridicată, dată nu numai de utilitatea sa, ci și de munca depusă pentru realizarea ei și de durata necesară realizării. Prețurile variază: cărțile sunt scumpe sau mai puțin scumpe, niciodată ieftine. De la câțiva florini, prețul unei cărți de cult poate ajunge până la 50⁶, chiar 80 de florini⁷. Pentru un țăran suma era considerabilă, achiziționarea unei cărți cerea sacrificii, după cum lasă să se întrevadă o însemnare din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: „Această carte Meneiu iaste al meu și a pruncilor mei [...] și cine va face ceva împedecare să fie anatema și trecători, *că eu multe am trudit pentru el* [n.a.]. Aceasta arată la toți că am datu trizăci florinți”⁸.

Prețul cărții este deseori evaluat în bunuri: „Această sfântă carte, anume Cazanie, este a lui Popovici Pavel, parohul grecilor în Dioseg. 1817, martie 10. Și o am cumpăratu în foametea cea mare, pă doo vici de tentiu, fiind vica cu 20 de zloți”⁹ sau în bunuri și bani, totodată: „Eu, Popa Pavel de la Joldț, am cumpărat această carte, Ucitelnă, de la Popa Toader den Ghindeliag în 14 florinți și o vacă și o vică de mălai și jumătate de vică de sământă de cânepă”¹⁰ (1726). Asemenea însemnări ne permit o privire comparativă între valorile de schimb ale vremii: o carte poate avea o valoare economică mai ridicată decât o vacă. Parohul din Diosig nu ezită să cumpere o carte pe porumb, chiar „în foametea cea mare”. În 1736, o Păucenie „o au cumpărat abrudanii dintre muntele Someșului...și au dat 10 oi cu 8 miei”¹¹, evaluate la 20 de florini.

În ciuda eforturilor financiare, țăranii nu ezită să contribuie la achiziționarea cărții, deoarece acest obiect, în diferite ipostaze, îndeplinește, după cum vom vedea, funcții extrem de importante pentru omul religios premodern, augumentând valoarea spirituală a cărții.

În ochii celor care scriu despre ea, cartea este sfântă, dumnezeiască: „Această sfântă și dumnezeiască carte”¹², „Această sfântă și dumnezeiască Evanghelie”¹³. Asemenea

⁵ Luca Pițu, „Alteritate și strategie: excursuri etnologice”, în *Cultură și societate*, volum îngrijit de Al. Zub, București, Editura Științifică, 1991, p. 471.

⁶ Roșu, *Însemnări*, p. 211.

⁷ *Ibidem*, p. 33.

⁸ Florian Dudaș, *Vechile tipărituri românești din Țara Bihorului*, vol. II, Timișoara, Editura de Vest, 2007, p. 42.

⁹ *Ibidem*, p. 307.

¹⁰ *Ibidem*, p. 197. Vezi și Ștefănescu, *Sociabilitate*, p. 347.

¹¹ Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, Junimea, 1975, p. 193.

¹² *Ibidem*, p. 251.

adjective nu lipsesc din aproape nicio însemnare, făcând dovada unui vocabular consacrat, înrădăcinat, o formulă, am putea spune, fapt plin de semnificații – sunt calități ancorate puternic în mentalul societății. Cartea în sine are valoare spirituală prin ipostaza care îi conferă sacralitate, și anume aceea de instrument de cult¹⁴. Ca suport al cuvântului divin¹⁵, este un obiect sacru necesar în biserică pentru oficierea liturghiei, lipsa ei fiind o problemă nu doar pentru preot, ci pentru întreaga comunitate. Funcția sa principală este aceea de a mijloci oficierea slujbei: „Această sfântă Liturghie mi o au dat diiacul din Molosig să slujesc cu dânsa [n.a.]”¹⁶. Cum se exprimă preoții vremii, cărțile bisericești sunt „spre trebuința preoțimii”¹⁷.

Însă nu doar preoții trag foloase de pe urma cărților, ci, implicit, și credincioșii, chiar dacă majoritatea sunt analfabeți. În cadrul culturii populare bazate pe oralitate, analfabetismul nu se impune defel ca o piedică în calea transmiterii învățaturii creștine (sau a oricăror alte cunoștințe). Ei acced indirect la aceasta, pe cale vizuală – prin picturile murale cu pronunțat caracter moralizator din interiorul bisericii¹⁸ – și pe cale auditivă: preotul are datoria de a citi și de a le face înțeles conținutul cărților sfinte: preotul din Săcădat scrie pe o Evanghelie despre „cei ce cu credință o vor ceti și tâlcui [n.a.] norodului lui Dumnezeu”¹⁹.

Astfel, o însemnare pe un Triod din 1832 ne relevă „universalitatea” beneficiilor aduse de carte, înțelegem aici, chiar celor care nu știu să citească, pentru că ei ascultă: „și la toți creștini de mântuire de vor asculta această s. și dumnezeiască carte la toți va fi de folos de or asculta”²⁰. Cartea este „învățătoare îndreptătoare și de suflet mântuitoare”²¹, asemenea funcții fiind notate, nu la fel de explicit, și în alte însemnări: „Octoih pe opt glasuri cine va învăța bine va umbla”²²; „Cine va ceti de aci înainte să-i fie de folos și de iertarea păcatelor”²³. Acest „folos” al cărții este investit cu un sens moral subordonat valorilor creștine și este mai ales un folos al sufletului: mântuirea, iertarea păcatelor. Putem distinge și rolul pedagogic al cărților, pentru cei care învață să scrie și să citească: Teodor Uibardi, diac și dascăl în Sighet,

¹³ *Ibidem*, p. 57.

¹⁴ Caillois, *Omul*, p. 20.

¹⁵ Doru Radosav, *Sentimentul religios la români*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1997, p. 68.

¹⁶ Roșu, *Însemnări*, p. 202.

¹⁷ *Ibidem*, p. 233.

¹⁸ Aurel Chiriac, *Pictura bisericilor de lemn românești din Bihor în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 1999, p. 28.

¹⁹ Roșu, *Însemnări*, p. 206.

²⁰ *Ibidem*, p. 245.

²¹ *Ibidem*, p. 248.

²² *Ibidem*, p. 203.

²³ *Ibidem*, p. 67.

a copiat în 1820 un Octoih: „Acum am scris acest Octoih, spre folosul pruncilor celor rumânești; și pentru că nu sânt cărți destule rumânești, spre treaba școalelor, m-am ostenit de l-am scris cu toată năvârneala”²⁴.

Însă principalul mod de a obține mântuirea prin intermediul cărții nu este citirea ei, ci donarea ei. Ipostaza cărții prezentă într-o proporție copleșitoare în însemnări este aceea a cărții ca dar. Cum am arătat mai sus, cumpărarea cărții presupune un efort financiar, însă nu trebuie să uităm că în cultura populară valoarea materială a darului „este umbrită de valoarea sa spirituală”²⁵.

În afară de funcțiile cărții în sine, dăruirea ei are scopuri bine conturate. Ea presupune, cum scria Doru Radosav, „un schimb de prestații între oameni și divinitate”²⁶. Prin dăruirea cărții, ca formă de comunicare între om și sacru²⁷, donatorul așteaptă ceva în schimb – chiar cere, am putea spune – și anume beneficii spirituale. Se înfiripă relația dar-contra-dar, fondată pe principiul reciprocității și pe cel al echivalenței²⁸.

Chiar în viziunea donatorilor, deci, cumpărarea cărții pentru pomenire este o „tocmeală”. „Iară cel popă sau diac... sau din rodul nostru va strica *această tocmeală* să fie blăstămat de Dumnezeu”²⁹. Indiferent în mâinile cui ajunge cartea (deși de obicei există prescripții concise în acest sens), esențială este păstrarea tocmelii, și anume continuarea pomenirii. Cititorii sunt îndemnați să îi pomenească pe donatori, altfel vor strica tocmeala și, drept urmare, sunt pasibili de pedeapsă (divină, bineînțeles).

Din fericire, dăruirea unui asemenea obiect permite consemnarea pe larg, pe cartea însăși, a detaliilor ce țin de actul oblativ. Din multitudinea de posibile exemple care ne-au stat la îndemână am încercat să le selectăm pe cele mai relevante.

Motivul principal de donare a cărții este pomenirea: „Această sfântă carte, ucitelină, o am cumpărat robul lui Dumnezeu Freneți Simion și cu jupâneasa dumisale, Mărica, și fratele dumisale. Freneță Mihai, Vasile, Ion și părinții dumisale [cu tot neamul lor:] Ion, Todosie, Dan, Toader; Vasile, Odochie, Todosie, Mărica, Ignat, Chira, Todosie, Sava și au dat-o pomană în biserica cea bătrână în sat, în Lugașul de Sus, unde este hramul Precistii [...], iar cine s-ar afla pe urma noastră den săteni să-i aibă a o talmăzui... lui Apafi Mihai, Craiul Ardealului, văleata ot săzdanie 7200, [iar] de la Hristos 1692”³⁰.

²⁴ Ioan Bârlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, Atelierele grafice SOCEC & Comp., 1909, p. 17

²⁵ Ofelia Văduva, *Magia darului*, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 69.

²⁶ Radosav, *Sentimentul*, p. 71.

²⁷ *Ibidem*, p. 21.

²⁸ Văduva, *Magia*, p. 42.

²⁹ Roșu, *Însemnări*, p. 235.

³⁰ Florian Dudaș, *Vechile tipărituri românești din Țara Bihorului*, vol. I, Timișoara, Editura de Vest, 2007, p. 66.

Ofelia Văduva accentua accețiunea noțiunii de pomană ca un contract cu transcendentul, care facilitează menținerea „relațiilor cu ființe supranaturale, cu divinitatea și cu strămoșii”³¹. În cazul cărții se suprapun două sensuri atribuite de autoare pomenii: cel de amintire, pomenire și cel de dar în amintirea mortului³². Cartea este însă și un dar oferit de timpuriu în amintirea viitorilor morți, adică oferit de donatori pentru ei înșiși: „s-au cumpărat această s. carte ca să fie pomană celor ce și-au dat bani într-însa”³³; „D[umne]z[eu] s[fântul] să fie milostiv celui ce l-au plătit și să iarte păcatele ceale de voie și celea fără de voie și să-i pomenească întru împărăția sa... 1827”³⁴.

Țăranii donează cărți preocupându-se și pentru urmașii lor, nici strămoșii nefiind lăsați pe dinafară. „Această s. carte o au cumpărat sătenii din Chiuag pe sama s. biserici să fie pomană celor ce au dat într-însa bani să fie pentru părinții lor și a tot neamul”³⁵; „să le fie pomană la tot neamul său vii și morți”³⁶; „să le fie pomană de viță, pe sămânță să le fi răscumpărarea sufletelor lor de la toate muncile de veci”³⁷; „să fie pomană neamului nostru viitor și morților”³⁸.

În unele cazuri paginile cărților devin adevărate pomelnice: „Deci pomenește Doamne Is. Hs. sufletele robilor tăi anume Pascu, Nedea, Salomie, Costea, Toader, Anuța, Ioan, Gavrilă, Mada, Luca, Anuța...Ștefan, Anuța și tot neamul lor vii și morți până în a șaptea sămânție. Cine va ceti această sf. carte toți să pomenească pe chitorii cărții acesteia la s. liturgie”³⁹; „ș-a datu-o sfintei biserici, unde este hramul prepodomna Paraschiva, de pomană lor și părinților, că să-i pomenească aceste nume; vii: Toader, Petre, Anișor, Marie, Nestor, Acsenie; morți: Mihaiu, Nasta, Ana, Gahie, ereu Ștefanu, Ionu, Ohima, Măriuța”⁴⁰.

În pofida întinderii ei, vom reproduce în întregime următoarea însemnare (scrisă în 1659) despre care considerăm că rezumă mecanismul „sistemului” pomenirii prin intermediul cărții, arătând și motivul pentru care pomenirea ocupă un loc atât de important în spiritualitatea creștină populară: „Cu mila lui Dumnezeu, această sfântă carte, anume Păucenie, o au cumpărat Dănceștii din Godinești de la Popa Iștvan din Căpâlnaș drept 30 de florinți și o dat în mâna lui Popa Mihai din Tătărești *pentru sufletul lor pomană* [n.a.]

³¹ Văduva, *Magia*, p. 155.

³² *Eadem*, p. 172.

³³ Roșu, *Însemnări*, p. 249.

³⁴ *Ibidem*, p. 221.

³⁵ *Ibidem*, p. 255.

³⁶ *Ibidem*, p. 255.

³⁷ *Ibidem*, p. 243.

³⁸ *Ibidem*, p. 224.

³⁹ *Ibidem*, p. 216.

⁴⁰ Bârlea, *Însemnări*, p. 10.

acestor creștini anume: Iștoc, Bărbatu, Toma, Iovan, Miclăuș, Oprea, deci acești creștini așa dederă această carte în mâna lui Popa Mihai până va fi el *această carte să-i fie de învățătură și acestor creștini pomană* [n.a.]. După moartea popii Mihai să rămâie pre frate a pre feciorii care rămân de Popa Mihai, tot acestor creștini *pomană pe vecie* [n.a.], fără [ca] nimeni pre bani să n-o vândă, iar cine ori vinde să fie blăstămat de Dumnezeu și de cele șapte soboară sfinte. Pentr-aceia căroră se va [în]tâmpla a ceti și a învăța pre această carte, acăr vlădică, acăr protopop, acăr popi, acăr diaconi, acăr și dieci, pre aceste suflete ce-s scrise mai sus să *le pomeniți și să le blagosloviți, ca să poată sta drepti înaintea înfricoșatului județ și să se odihnească în sânul lui Avram, în poposala luminatului Raiu, cu Isac și cu Iacob* [n.a.]⁴¹. Se subliniază în repetate rânduri că această carte este pomană, insistențe ușor explicabile: dacă vor fi pomenite, sufletele lor vor îndeplini scopul ultim al creștinului, dorința sa ultimă: trecerea cu bine de Judecata de Apoi finalizată cu „odihna în sânul lui Avram” – accesul în „luminatul Raiu”. Pomenirea nu va fi întreruptă de moartea preotului căruia i-a fost încredințată cartea, pentru că, odată cu cartea, urmașul va moșteni și obligația de a-i pomeni pe donatori. Însă, statutul profesional sau posesia cărții nu condiționează această obligație: oricine citește sau învață din această carte este îndemnat să pomenească numele consemnate în carte, asigurând astfel la nesfârșit continuitatea pomenirii.

Cei care ar îndrăzni să fure cartea, să o „înstrăineze”, cum spun însemnările, sunt supuși unui tratament special. Pentru securizarea cărții este mobilizat un întreg arsenal de „arme” supranaturale, sugerând importanța ei pentru comunitate. A lipsi biserica de o carte sfântă înseamnă, în fond, jefuirea lăcașului de cult al credincioșilor, iar făptașul va fi tratat ca atare de divinitate: „... și nime să nu o fure, sau să o vândă din beserecă, și nime să nu o ducă, nice pă la casele sale să nu o poarte; și cine a zminti ce am scris, să fie judecat de domnul nostru Is. Hs. la ziua județului ca *un prădător de beserecă* [n.a.]⁴²; „... și cine se va afla de o va fura sau o va schimba cu alta sau va vinde acela fără de Dzeu om, să fie afurisit de 318 sfinți părinți și anatema adică să nu aibă parte ce cu diavolul ... să i se verse mațele ca ale lui Arie necredinciosului. Mormântul lui să fie pânțece de fiare”⁴³. Deși există unele formule care apar mai des („să fie afurisit de cei 318 s. părinți”, „să i se verse mațele ca lui Arie”), în scrierea blestemelor nu se face economie de creativitate. Mai dăm un exemplu în care sunt menționate toate „delictele” care atrag blesteme: „*cine se va ispiti a o fura sau va vinde pe bani sau va băga zălog sau va schimba pe alta* [n.a.] unul ca acela să fie afurisit, anatema, proclat, drac, pietrele să mucezească, fierul să ruginească iar lemnele să putrezească iar trupul aceluia

⁴¹ Dudaș, *Vechile*, vol. I, p.63.

⁴² Bârlea, *Însemnări*, p. 22.

⁴³ *Ibidem*, p. 249.

nici cum să nu-l primească pământul”⁴⁴. Pentru un creștin, pedepsele sunt dintre cele mai grave: de la excluderea din rândul bisericii, la pedepsele atribuite și personajelor negative ale istoriei creștinismului – Iuda, Arie, a cărui erezie a fost respinsă la Sinodul de la Niceea în 325 de cei „318 sfinți părinți” consacrați de tradiția religioasă, invocați acum pentru protecția cărții – și la refuzarea trupului în pământ, periclitare gravă a învierii.

Există și unele situații excepționale – moartea rea: moartea fără spovedanie, neașteptată, violentă⁴⁵ – care își găsesc rezolvare prin donarea de carte: „În această sfântă carte ... și au dat Vicon Toma diacul *pentru sufletul lui Vicon Ioan frate său 5 florinți bani că el au murit neispovedit încă și necuminecat* [n.a.] ... deci cine va fi cetitoriu pre această carte să zică să ierte Dzeu de păcatele lor”⁴⁶. În 1747, o femeie din Budești dăruiește un Triodion pentru fiul său de 20 de ani înecat în timpul inundațiilor: „iară noi, preuții satului, am ertat, și l-am provodit, și i-am citit deslegare; și am ertat toate, ca să ne cumpere carte aceasta, anume Triod”⁴⁷. Unele situații necesită restabilirea echilibrului, a păcii și printre cei rămași în viață, echilibru pecetluit prin dar⁴⁸: „Această sfântă Evanghelie [o] au cumpărat în 15 florinți, pentru sufletul lui Crăciun, fiindu fecior lui Săucanu și mă-sa Pătca, [*pentru*] ce l-au omorât în Sălajiu, în Lazuri, fără vină, și au făcut pace să cumpere o Ivanghelie și o Păucenie [n.a.], ca să-i fie pomană pentru sufletul său și să-l pomenească la toate slujbele, să-l iarte Dumnezeu”⁴⁹. Un dublu beneficiu: pe de-o parte, mortului nespovedit, răpus în mod violent, a cărui odihnă este compromisă, pe de altă parte, comunității celor vii, pentru că cel răpus de moarte rea poate deveni oricând un pericol prin transformarea sa în strigoi, dar și pentru că, în cazul unei crime, ordinea socială este restabilă⁵⁰.

Sacralitatea cărții o face astfel să fie percepută de omul religios premodern ca o valoare, la fel ca alte obiecte sau persoane sfinte, și tot la fel ca alte obiecte, cartea este oferită drept pomană, practică esențială a creștinismului. Dar, în ciuda acestor similitudini, cartea de cult pricinuieste, cum am arătat, atitudini deosebite, de la venerație la spaimă, iar asigurarea continuității pomenirii primește o certitudine în plus prin oportunitatea de a consemna amănunțit donatorii și reglementările aferente. Ajungem să detectăm în majoritatea însemnărilor o anumită „schemă”, formulări aproape standardizate, uzitate din secolul al XVII-lea (cel puțin) până în secolul al XIX-lea. Creștinul donează cartea către

⁴⁴ *Ibidem*, p. 204.

⁴⁵ Vezi Radosav, *Sentimentul*, p. 144-152.

⁴⁶ Roșu, *Însemnări*, p. 250.

⁴⁷ Bârlea, *Însemnări*, p. 58.

⁴⁸ Ștefănescu, *Sociabilitate*, p. 376.

⁴⁹ Dudaș, *Vechile*, vol. I, p. 15.

⁵⁰ Ștefănescu, *Sociabilitate*, p. 376.

Alexandra Bere

biserică pentru a fi pomenit, „tocmeală” care aduce un echilibru ce nu trebuie compromis, astfel că este nevoie de securizarea acestuia prin blesteme dintre cele mai grele. Redată simplificat, aceasta este practica prin care beneficii spirituale se obțin prin demersuri materiale, exprimând inseparabilitatea spiritualului de material și interdependența lor în mentalitatea tradițională.

ALEXANDRA BERE
Universitatea din Oradea

THE VALUATION OF BOOKS IN THE PREMODERN RURAL SOCIETY FROM
NORTH-WESTERN ROMANIA

Summary

The writings on the religious books allow an appreciation on the book's place in the system of values of the pre-modern rural world. First, the book has a material value, due to its high price, hard to afford for the peasants. However, they buy the books due to their spiritual attributes. The book is holy, it is needful for the religious service, it is a good instrument for learning to read and to write and, most of all, and it is a gift. By donating books to the church, the believers expect an improvement of their after-death life, as well as of the after-life of their sons and ancestors. Whoever dares to steal the book from the church is threatened by the various curses written to protect the book and the deal made by its donors with divinity.

Keywords: system of values, sacred, gift, orality, salvation.